

ЄДНІСТЬ ЛЮДИНИ ТА ДОВКІЛЛЯ ЯК ОНТОЛОГІЧНА ЗАСАДА АНТРОПОГЕННОЇ ГЕОГРАФІЇ

Постановка проблеми. Епоху, в якій ми живемо, звично іменують як ядерну, космічну, електронну. Завдяки науці та її дитині – техніці, людина помітно вже змінила обличчя Землі, у значній мірі перетворила природні особливості цілих країн. Під впливом антропогенної діяльності відбулося істотне погіршення стану навколишнього середовища, що відобразилося не лише на трансформації природних екосистем, але й на здоров'ї людства. В умовах, коли антропогенні зміни торкнулися практично всіх екосистем земної кулі, атмосфери й навіть найближчого до планети космічного простору, найважливішим завданням сучасності стало глобальне поліпшення, вдосконалення природокористування, обов'язкове екологічне обґрунтування всіх видів господарської діяльності, погодження планів цієї діяльності між країнами, виконання силами міжнародного співтовариства глобальних заходів з охорони біосфери планети в ім'я її спасіння. Отже, людину з її могутнім впливом на обличчя Землі не можна викреслити з географії. Постала необхідність розробки науково обґрунтованої стратегії розвитку суспільства і природи на ноосферній стадії їх взаємодії. З цих причин на початку ХХ сторіччя виник напрям географії – антропогенна географія, який розвивається на стику фізичної, соціальної та економічної географії, біології, біогеографії, екології, біоекології.

Мета антропогенної географії - вивчати географічне розповсюдження людства, людських рас, залежність людства від природи (безпосередній вплив «статичного» середовища природи та посередній вплив через економічні та соціальні чинники), взаємну залежність природних явищ та

розвиток людства у їхньому минулому й сучасному з метою передбачення їх еволюції в майбутньому; вивчати вплив людства на геосфери Землі.

Таким чином, метою курсу «Антропогенна географія» для студентів магістратури зі спеціальності «Географія» є вивчення виникнення та розвитку людини у географічному просторі, наслідків впливу антропогенного фактору на географічну оболонку. Курс «Антропогенна географія» є в певній мірі узагальнюючим інтегративним курсом по відношенню до географічних, біологічних, екологічних курсів, які вивчаються студентами природничих спеціальностей ВНЗ України за кваліфікаційними рівнями «бакалавр», «спеціаліст» та викладається для студентів магістратури з природничих спеціальностей.

Виклад основного матеріалу. Одним з перших в Україні питання впливу природного середовища на людство та його культуру, та навпаки – людини на природу, дослідив П.О. Тутківський [5]. В основу нашої праці покладено класичні тлумачення про взаємовідносини людини та природи цього геніального геолога, географа, а також аналіз поглядів та праць великих природознавців 19 – 20 століть та особисті міркування з цього питання.

Вплив людини на природу. Рослини та тварини борються з природними умовами й іноді перемагають їх, пристосовуючись до цих умов, але боротьба ця коштує їм дорого: пристосування досягається через загибель багатьох поколінь особів. Людина також бореться з природою і часто її перемагає, але іншими способами та без багатьох жертв. Суть боротьби людини з природою не в тому, щоб пристосувати свій організм до умов природи, а щоб утворити сприятливі умови за допомогою науки, за допомогою могутньої техніки. Замість того, щоб виробляти поколіннями, наприклад, густий волосяний покрив тіла в холодних умовах існування або під час холодної пори року, як це роблять тварини ціною загибелі багатьох особів, — людина будує теплі будинки та штучний захист від холоду — виробляє теплий одяг та взуття. В низьких (тропічних, екваторіальних) широтах людина робить собі захист від

прямих палючих променів сонця у вигляді будинків, шатра, піддашся, парасолів. Замість того, щоб виробляти захисне забарвлення тіла, як досягають цього тварини, знов таки через загибель незчисленних особів та навіть поколінь, людина виробляє собі могутні знаряддя та зброю, щоб боротися з небезпечними хижаками. В безводних місцевостях людина дістає потрібну їй воду колодязями або свердловинами, іноді з великої глибини, в неродючих місцевостях розводить плантації, штучно обводнюючи та угноюючи ґрунт, або навіть привозячи родючий ґрунт здалеку. Замість того, щоб надсилно витратити власну свою силу, людина примушує працювати тварин або машини. В ті часи, коли в природі нема світла, людина робить собі гарне штучне світло (на поверхні землі — вночі, в полярних широтах - узимку, а під землею — в копальнях, тощо). У місцевість, де немає їжі, людина приносить з собою концентровану їжу у вигляді різних консервів; де немає палива - людина його привозить; де немає готових шляхів, там людина прорубує ліси, будує дороги на болотах, тощо, а океани перепливає швидко величезними лайнерами, або перелітає великі простори літаками. За допомогою телеграфу, телефону, інтернету людина передає свої повідомлення та свою волю за один момент на величезні простори, та ін. Завдяки науці та техніці, людина помітно вже змінила обличчя Землі. Людина до значної міри перетворила природні особливості селищ та міст: культурні плантації різного роду змінили колишню дику рослинність (степову або лісову). Штучне зрошення цілком змінило вигляд великих пустель, зробило з них розкішні лани та сади; а з другого боку, штучне висушування ґрунтовно змінило колишні обширні болота, перетворило їх на ріллю або на луки; голі сипкі піски людина засадила лісами, але по деяких місцях, навпаки, — винищивши ліси, людина утворила значні області розвіювання та рухливі дюни там, де раніш їх не було. Поперетинавши каналами шийки, людина об'єднала моря, що одвіку були відокремлені, помішала їхні фауни й перемогла величезні віддалення; ріки сполучила каналами, долини гір — тунелями, що з'єднали височенні та неприступні масиви, береги рік — мостами. В органічному світі людина зробила величезні

та ґрунтовні зміни в розподілі рослин та тварин: одні форми з них винищила, інші розповсюдила (знищила, наприклад, чимало степів та лісів, вигубила бізонів, зубрів, ведмедів, слонів, бобрів, багатьох птахів та риб, за те розповсюдила по далеких навіть країнах багато культурних рослин та бур'янів, корисних або шкідливих тварин). Ріхтгофен вважав (на жаль, при написанні статті ми не мали змоги використати оригінал праці), що загальні закони біології рослин та тварин недостатні й непристосовані до людини, і вивчення географічних законів щодо людини мусить бути виділене в окремий відділ географії — антропогенну географію [5].

Декому може спасти на думку, що маючи таку надзвичайну силу та сучасну техніку, людина стає зовсім незалежна від природи, яку вона перемагає, й цілком незалежна також від географічних умов. Тому і географія людини зайва, непотрібна, як це висловлювали свого часу, наприклад, Герлянд (1887), Банзе (1912) та інші [5]. Питання це заслуговує на докладніший розгляд.

Залежність людини від природи. Не зважаючи на всю величезну силу сучасної науки та техніки, навколишнє географічне середовище безпосередньо впливає та буде впливати на життя, побут та діяльність людини. Залежність людини від природи давно вже було визнано, й дуже яскраво відбилася вона на антропо-географічній літературі.

Про вплив природи на фізіологічне та психологічне життя людини ще в VI столітті до н.е. говорив Гіпократ [1]. В IV столітті до н.е. Аристотель визнавав вплив географічного середовища на життя, успішність і навіть законодавство людства [1]. В I столітті нашої ери до Аристотеля приєднувався й Страбон [1]. Після дуже довгої перерви, в XV столітті Боден (1566) також визнавав вплив «підсоння» (клімату) та навіть планет на характер і форми правління. Бекон (1670) у відомому своєму трактаті “*Novum organum Scientiarum*” розглядає народи, як продукт, з «одного боку, природи, й з другого – історії». Монтеस्क'є (1748) зазначає залежність законодавства країн від природи країн. Вольтер (1756) дав першу спробу нарису історії культури країн та народів залежно від природи [3]. І. Кант отстоював залежність

людських рас від природи, а особливо від клімату, і висловив думку, що в питанні про взаємини між природою та людиною йдеться не про окрему людину, а про громаду людей, що залежать і від природи, і від самих себе [2].

Р. Форстер (1777) зазначає, що раси виявляють не лише механічну залежність від самого тільки клімату, але головним чином від переселення в нові кліматичні умови, від змішування через такі переселення, впливу островів, гір та інших форм рельєфу. К. Ріттер у цілій низці своїх трактатів, починаючи з 1817 року до 1862 року підкреслював тісний зв'язок ходу всесвітньої історії та культури з географічними чинниками та потребу вивчати долю людства залежно від природи країн, при чому припускав у певній мірі передвизначення долі народів природою тих територій, на яких вони оселилися (цю „телеологію" К. Ріттера деякі з його наслідувачів, наприклад, Гуте та Мак-Мюрі, згодом довели до надмірності та перебільшення). Гегель (1817) визнавав розкішні природничі умови Греції причиною швидшого її розвитку проти інших країн. І. Коль (1841) визнавав залежність оселень людей від рельєфу країн. Бокль у знаменитій своїй «Історії цивілізації в Англії» (1858—1861) визнавав вплив клімату, живлення, ґрунту та взагалі природи країн на історію та розвиток людства. За Елізе Реклю (1905 – 1906) „статичне" середовище природи впливає на культуру людини спочатку безпосередньо, а згодом в міру того, як розвивається культура, посередньо — через економічні та соціальні чинники. Вплив природи в значній частині визнає навіть суворий критик Ріттера та Бокля — О. Пешель (1867 – 1869). Приблизно такі самі погляди висловлюють Гейкі («Geographical Evolution», 1879), Ратцель (1879 – 1903) в багатьох статтях, Коропчевський («Введение в политическую географию», 1901) [3, 5].

З усієї сукупності праць згаданих вчених випливає такий висновок: людина та її розвиток у значній мірі залежать від природи. Не дивлячись на те, який буде розвиток науки та техніки, залежність ця залишиться. Тому географічне розповсюдження людської діяльності залежить і залежатиме завжди від природи.

Отже, завдання антропогенної географії - вивчати географічне розповсюдження людства, людських рас, сучасних головних явищ у людській культурі та з'ясовувати причини такого їхнього розповсюдження, з'ясовувати, чим та як саме людська культура відбиває на собі вплив географічного середовища. Але з другого боку, напрям людської діяльності та мислення, від якого істотним чином залежать нормальне існування сучасної цивілізації, її сталий розвиток у майбутньому синтезовано в окрему гілку сучасного природознавства - «Екологічну культуру» [3].

Екологічну культуру необхідно розглядати з двох сторін: по-перше, це сукупність певних дій, технологій освоєння людиною природи, які забезпечують стійку рівновагу в системі «людина – довкілля»; по-друге, це теоретична галузь знань про місце людини в біосфері як істоти діяльної, організуючої її структурні та функціональні блоки, як зростаючого у своїх можливостях чинника регуляції стану біосфери. Без знання кола проблем, що належать до екологічної культури, не можна зрозуміти, чому одні спільноти (етноси) живуть у злагоді з природою, тобто затверджуються у світі як етноси екофільні, а інші – залишають руїни як спільноти екофобні, чому в одних випадках людська діяльність породжує гармонійні ландшафти та екосистеми, а в інших – довкілля перетворюється на пустелі.

Екологічна культура українського етносу формувалась у його історії. Вже в первісних общинах з'явилося не лише практично-утилітарне, а й естетичне ставлення до природи. Наприклад, місця для життя вибиралися за принципом зручності, але й краса місця суттєво впливала на вибір (наприклад, положення Києва). Особливості української культури, ставлення до природи було зумовлено специфікою буття українців на землі – землеробством. Ставлення українського селянина до землі було схоже на обожнення. Землю називали «святою», «матір'ю» [4]. Характерним для української культури є також і те, що в українському землеробському етносі органічно поєднувалися етичні та естетичні компоненти. Моральність, практичність і краса у світоприйманні українця були єдиним цілим. Таким

чином, органічний зв'язок форм життєдіяльності етносу з його ставленням до природи, з особливостями ландшафту є предметом для вивчення етноприродничих, або етноекотологічних, проблем.

Антропогенна географія та інші науки. Антропогенна географія, як і інші розділи географії, бере свій первинний матеріал від інших наук, або обробляє його з географічного погляду, тобто вивчає розподіл цього матеріалу залежно від географічних координат та чинників і шукає закономірності в цій залежності.

До наук, від яких бере первинний матеріал антропогенна географія, належать такі:

- фізична географія, що дає основу для розподілу явищ людського життя в просторі, дає вихідні точки та лінії для цього розподілу;

- антропологія, що з'ясовує соматичні особливості людських рас;

- етнографія, що дає фактичний матеріал про матеріальну культуру людини і представників різних рас та груп (про знаряддя, житло, їжу, одяг, тощо);

- етнологія, що подає матеріал про духовну культуру людини на різних ступенях її розвитку (про вірування, побут, звичаї, законодавство, форми громадських організацій, знання, мистецтво, тощо);

- археологія та історія, що з'ясовують далеке й ближче минуле людства, це ключ до зрозуміння сучасності;

- лінгвістика, що дає матеріал про мови різних людських груп;

- статистика, що дає методи рахування та облічування людства та наслідки його діяльності;

- економічна географія — дає ті закони, що регулюють господарське та промислове життя людей;

- промислові та сільськогосподарські технології — потрібні, щоб вивчати господарську та технічну діяльність людства та ін..;

- екологія, що характеризує стан природного середовища, але не просто як такий, а через дослідження взаємовідношення живого, включаючи і людину, і довкілля;

- етнекологія, що надає інформацію про форми життєдіяльності, властиві певному етносу, які проявляються не лише в специфічному ставленні до природи, а й в певних формах природокористування.

Перелік наук можна продовжувати, але саме цікаве, що жодна з наук або її розділів не є відокремленою від антропогенної географії. Черпаючи дані з різних допоміжних наук, антропогенна географія не повинна ототожнюватися з ними, але мусить бути географією людських явищ, як нарис сучасного обличчя Землі, повинна змальовувати розподіл цих явищ на поверхні Землі та з'ясовувати його причини. На жаль, чимало авторів не додержуються цього і навіть один з основоположників антропогенної географії — Ратцель у багатьох своїх працях змішує та ототожнює антропогенну географію з антропологією та з етнографією, почасти з історією. Щоб виробити та розвинути науку є один лише правдивий шлях: перш за все збирається достатній матеріал через спостереження; далі, зібрані факти треба групувати, класифікувати, порівнювати; тоді настає час індукції, тобто спроб знайти взаємну залежність фактів та явищ у їхньому минулому й сучасному й передбачити їхню еволюцію в майбутньому.

Висновки. На сучасному етапі розвитку людства робота тим важча та довша завдяки тому, що обсяг, який охоплює наука, запобіг планетарних обсягів. Нарешті, у багатьох науках проводяться й експерименти, які перевіряють та підтверджують зроблені висновки. В антропогенній географії ми маємо різні експерименти (переселення, колонізації, економічні міграції тощо) в історичному минулому. Але в більшості наукових праць з антропогенної географії висловлюється та підкреслюється ідея про залежність антропо-географічних явищ від природних умов. Наукові, етичні та філософські проблеми сучасної антропогенної географії переконливо свідчать, що подальший розвиток суспільства і геосфер Землі як самостійних систем є

неможливим. Неможливе також прогнозування майбутнього розвитку суспільства в різних сферах – соціальній, економічній, політичній, культурній – без врахування екологічної ситуації і глибокого наукового й філософсько-методологічного осмислення її перспектив.

ЛІТЕРАТУРА

1. Античная география : Книга для чтения / под ред. Боднарского М.С. – Москва: ГИЗ Государств. Лит-ры, 1953. – 374 с.
2. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли – М.: 1993
3. Гумилев Л.Н. Этносфера: история людей и история природы. – М.: 1993.
4. Кант И. Метафизика нравов в двух частях //Кант И. Соч. в 6 т. – М., 1965. – Т.4. – Ч.2. – С. 109 – 438.
5. Крисаченко В.С. Екологічна культура: теорія і практика: навчальний посібник. – К.: Заповіт, 1996. – 352 с.
6. Сидоренко Л.І. Сучасна екологія. Наукові, етичні та філософські ракурси. Навчальний посібник. – К.: ПАРАПАН, 2002. – 152 с.
7. Тутковський П.О. Загальне землезнавство. – К.: Державне видавництво України, 1927. – С.409 – 413.